

УДК 364:159.922.3

Ю. В. Борисова
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної роботи
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ОСОБЛИВОСТІ МАТЕРИНСЬКОЇ СФЕРИ ЖІНОК, ЯКІ ПЕРЕБУВАЮТЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Феномен складних життєвих обставин (далі – СЖО) у сучасному суспільстві під впливом поглиблення соціальних суперечностей усе частіше постає предметом науково-теоретичної рефлексії та емпіричних досліджень. Увага сучасних науковців привернена до його причин, індикаторів і методів діагностування, практичні соціальні працівники, педагоги й психологи націлені, у тому числі, на розробку ефективних механізмів запобігання стану СЖО та пом'якшення й подолання його негативних наслідків. Особливої актуальності проблема набуває у зв'язку з впливом життєвих криз різної етіології на материнську сферу як складний комплекс уявлень і психологічних настанов, які відображають міру здатності матері до сприйняття дитини як самодостатньої цінності, формують відповідну модель поведінки, основану або на безумовному її прийнятті, або ж на схильності бачити в дитині проєкцію особистих життєвих негараздів.

Деформації, яких може зазнавати материнська сфера на різних рівнях її організації – мотиваційно-оцінному, когнітивному, емоційно-вольовому, поведінковому, під впливом обставин економічного (безробіття, низький рівень доходів), медичного (хронічні й невиліковні захворювання, інвалідність), соціально-побутового характеру (житлові проблеми, алкогольна, наркотична залежність, насильство), а також збройних конфліктів, міграції тощо позначаються на виховному потенціалі родини. Виникає ризик десоціалізуючого впливу на особистість дитини через прищеплення їй засвоєних матір'ю способів реагування на життєві ускладнення, моделей міжособистісних взаємин, установок на народження й виховання дітей. Фахівці зазначають: попередні невдачі, стан горя, депресії детермінують відповіді на складну життєву ситуацію, і тому бажано знати рівень «біографічного стресу», щоб обрати адекватні прийоми допомоги. Водночас актуальності набуває питання комплексного впливу на ситуацію, у якій опиняється жінка. Для цього прийоми індивідуального психолого-педагогічного консультування й діагностики, корекції неефективних материнських установок доцільно поєднувати з поміщенням жінок із дітьми в умови сприятливого соціального середовища, яке створюється в таких установах, як соціальні центри матері та дитини.

Проблема материнства, історичних й культурних детермінант формування установок на народження й виховання дітей відображена в працях М. Мід, І. Кона, Е. Бадінтер, Л. Стоуна, К. Бонне, Г. Філіппової. Так, дослідження, проведене Е. Бадінтер, дало їй змогу стверджувати: в умовах, коли частину традиційно-материнських функцій перебирають на себе громадські інститути й професіонали, цінність материнської любові та потреби в ній, безумовно, не зменшується, водночас змінюється сам характер материнської поведінки [5].

Вивченню феномена складних життєвих обставин, сімейних проблем і дисфункцій і технологій соціальної, психолого-педагогічної та психокорекційної роботи із сім'ями у СЖО присвячено роботи І. Трубавіної, О. Безпалько, І. Звереві, А. Капської, С. Харченко, Л. Харченко, Н. Заверико, М. Залати, Г. Постолук, В. Оржеховської, Р. Овчарової, Н. Лавриненко, В. Торхтія, В. Целуйко та інших. Дуже поширеним у вітчизняному науковому дискурсі є педагогічний підхід до аналізу сутності явища СЖО, його детермінант і ознак. Відповідно до нього, сім'єю у СЖО вважається

сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно [4]. А. Іванцова, наводячи класифікацію проблемних сімей, апелює саме до педагогічних ознак соціального неблагополуччя – безвідповідальне ставлення до виховання дітей, низька педагогічна культура, педагогічна занедбаність унаслідок розлучення, зайнятості батьків, розладів у сім'ї [3].

Важливим є підкреслення нетотожності понять: «складні життєві обставини», «сімейне неблагополуччя», «асоціальний спосіб життя». Вочевидь, саме поняття «складні життєві обставини» гіпотетично охоплює найбільший спектр можливих несприятливих впливів на життєву ситуацію людини або сім'ї за фактичної наявності певної домінанти або ж одночасно кількох. Сім'я, у т. ч. неповна, де мати самостійно виховує дітей, належачи до категорії сім'ї у СЖО за одним чи кількома індикаторами, не обов'язково відрізнятиметься ознаками неблагополуччя або асоціальності. Найбільш близькими за змістом можна вважати поняття «сім'я у СЖО» й «сім'я, що знаходиться в стані кризи».

Не можна не погодитися з тим, що складні життєві обставини, що не мають глибинного підґрунтя у вигляді хронічного стресового стану, трапляються досить рідко, тобто зовнішні неприємності, якими б складними та несподіваними вони не були, завжди знаходять підготовлений ґрунт. Якщо мати вимушена виховувати дітей самотужки, це може бути і єдиним чинником життєвих ускладнень, але зазвичай є наслідком тих передумов неблагополуччя, які вже було сформовано попереднім негативним життєвим досвідом (несприятлива психологічна атмосфера в батьківській родині або виховання в інтернаті, злидні й відсутність підтримки з боку найближчого соціального оточення за умови низького соціального статусу та педагогічного потенціалу тощо). М. Галагузова зазначає, що сім'ї у СЖО мають низький соціальний статус у якій-небудь зі сфер життєдіяльності чи в кількох водночас, вони не справляються з покладеними на них функціями, їх адаптивні здібності суттєво знижені [2, с. 76]. Психологічний профіль членів таких сімей включає такі риси: низька самооцінка, ригідне слідування стереотипним зразкам поведінки, у тому числі неефективним і таким, що обмежують життєві можливості, переплутаність і неясність комунікації, наповненість соціальних зв'язків острахом і почуттям загрози.

Загалом же, незалежно від конкретних передумов потрапляння до СЖО, принциповим з погляду прийняття рішення про надання відповідної соціальної та психологічної підтримки жінкам цієї категорії є їхня неспроможність самостійно впоратися із життєвими труднощами. Потенціал подолання кризових обставин суттєво відрізняється залежно від категорії, до якої належить жінка. Фахівці, узагальнюючи досвід практичної соціальної роботи з жінками у СЖО в умовах центрів матері та дитини, виділяють дві їх категорії. Жінкам, які є випускницями інтернатних закладів, притаманна ослаблена орієнтація на майбутнє, нерозвиненість уявлень про життєві цінності, порушення емоційно-вольової сфери (нестійкий настрої, агресивність, імпульсивність, труднощі у взаєминах з оточуючими, звичка жити за вказівками, неадекватне реагування на похвалу та зауваження). У відповідній кате-

горії жінок відсутній або низький рівень материнського інстинкту, уявленнь про сім'ю. Жінки, які виховувалися в сім'ї, мають уявлення про сімейне виховання й догляд, оскільки брали участь у догляді молодших братів і сестер. У них сформовано уявлення про життєві орієнтири, притаманна здатність співчувати, довіряти іншим, а поведінка відрізняється послідовністю, виваженістю, орієнтацією на етичні стандарти [1, с. 5]. Як правило, жінки цієї категорії звертаються до центрів матері та дитини за власної ініціативи, мають високий рівень усвідомлення своїх проблем і готовності їх розв'язувати.

Виходячи з гіпотези про вплив несприятливих життєвих обставин на материнську сферу, ми поставили за мету встановлення емпіричним шляхом особливостей установок на материнство жінок у СЖО та притаманних їм стратегій подолання життєвих труднощів. З означеною метою було проведене соціально-психологічне дослідження, що базувалося на аналітичній вибірці (відбір за експериментальним типом) і охоплювало дві групи респонденток. До першої ввійшли підопічні Центру захисту життя та сімейних цінностей «За життя» та Центру соціальної підтримки дітей та сімей «Добре вдома» м. Дніпропетровськ (загальна кількість опитаних – 5), до другої – «звичайні» жінки, які не перебувають у СЖО (загальна кількість опитаних – 5). Факт відсутності в потенційних респонденток другої групи ознак СЖО встановлювався через включене спостереження й неформалізоване інтерв'ю.

Аналітична вибірка, не забезпечуючи суворой статистичної репрезентативності даних, дає змогу в загальних рисах окреслити розбіжності між досліджуваними двох груп, схожих за соціально-демографічними характеристиками (стать, вік, кількість дітей) і різних за експериментальним критерієм (у нашому випадку – наявність/відсутність обставин СЖО). Мова йде про відмінність таких соціально-психологічних характеристик респонденток, як домінуючі стратегії подолання життєвих складнощів і сформованість установок на материнство. Опитування проводилося з використанням методики В. Войко «Факти, що асоціюються з появою дитини в сім'ї» та Індикатора копінг-стратегій Д. Амірхана. Соціально-демографічні характеристики респонденток першої групи (підопічні центрів матері й дитини) є такими: середній вік жінок – 26,6 років; 3 жінки мають 1 дитину, 1 жінка має 2 дітей, ще 1 має 3 дітей. Респондентки другої групи – жінки, які не перебувають у СЖО, мають такі соціально-демографічні характеристики: середній вік – 25,8 років, 2 жінки мають по 2 дитини, 3 жінки мають по 1 дитині.

Результати дослідження демонструють сформованість важливих аспектів материнської сфери як у жінок другої групи, так й у жінок-підопічних центрів матері й дитини. Це, на нашу думку, можна пояснити так: по-перше, не всі обстежувані жінки у СЖО відрізняються асоціальними обставинами життєвих ускладнень; по-друге, у їхніх відповідях можливі вияви феномена соціальної бажаності – намагання подати себе в більш привабливому вигляді, властивому найбільшою мірою особам зі зниженою самооцінкою, акцентування бажаних рис і затушовування непривабливих. Навпаки, жінки, які не належать до категорії у СЖО, більш критично та свідомо ставляться до себе, своїх педагогічних здібностей, не переоцінюють власні можливості.

Свідченням певного рівня сформованості мотиваційно-оцінкового компонента материнської сфери у респонденток першої групи є схвалення ними таких суджень щодо дитини в опитувальнику В. Войко: дитина – це бажання виявляти ласку, продовження всього гарного, що є в матері; дитина надає сенсу життя і є гордістю для батьків; це можливість виховати добру людину; це радість у домі; дитина – найбільш чужа людина.

Водночас результати, одержані за цією методикою, певним чином розрізняються за групами респонденток. Відмінності спостерігаються за такими критеріями: жод-

на із жінок другої групи, на противагу жінкам у СЖО, не вибрала для характеристики своєї материнської сфери такі судження: дитина – це джерело фінансових проблем, напруження в родині, необхідність залишити роботу, проблеми із житлом, діти забирають кращу частину життя, спричиняють великі фізичні навантаження, складності у вихованні, безсонні ночі, клопіт із пелюшками.

Основні проблеми, які асоціюються з появою дитини у «звичайних» жінок, пов'язані скоріше з об'єктивними ускладненнями – безсонні ночі, клопіт із пелюшками, складності у вихованні.

Одержані дані підтвердилися під час неформалізованих інтерв'ю з підопічними центрів матері й дитини. На думку жінок у СЖО, реалізація будь-яких життєвих планів ускладнюється у зв'язку з наявністю дитини («буде заважати у спробах налагодити особисте життя», «неможливіювати влаштування на підходящу роботу» тощо). Дитина розглядається як перешкода на шляху самореалізації, суб'єктивно сприймається як об'єкт проєкції особистих психологічних і соціальних проблем.

За допомогою методики «Індикатор копінг-стратегій» Д. Амірхана нами визначався рівень спроможності жінок справлятися з тривогою та стресом. Під копінгом мають на увазі постійно змінювані когнітивні, емоційні та поведінкові спроби впоратися зі специфічними зовнішніми або/і внутрішніми вимогами, які оцінюються як напруження або перевищують можливості людини щодо їх ефективного подолання. Копінг-стратегії характеризують індивідуальний спосіб взаємодії із ситуацією відповідно до її значущості для людини та наявних у неї психологічних можливостей і соціальних ресурсів.

Життєві ускладнення є невід'ємною складовою будь-якого етапу життєвого циклу людини, закономірним елементом процесу особистісного розвитку. Стратегії, які використовуються для їх додання, можуть або вибудовуватися свідомо на основі об'єктивної й зваженої оцінки самої ситуації й наявних для її розв'язання ресурсів, або спиратися на автоматичні механізми. Основою копінг-стратегії є цілеспрямованість, усвідомлюваний характер.

У межах методики Д. Амірхана вимірюванню підлягають такі аспекти копінг-стратегій:

- спроможність вирішення проблем;
- пошук соціальної підтримки;
- уникнення проблем.

За максимальної можливої кількості балів, яка дорівнює 33, усереднений показник спроможності вирішення проблем для жінок у СЖО становить 19,6, що відповідає середньому рівню, наближеному до низького, а для жінок другої групи – 29,6, тобто є середнім, наближеним до високого. Використання цієї стратегії передбачає зміну зв'язків індивіда із середовищем завдяки установці на їх активне перероблення, дії подолання.

За критерієм «пошук соціальної підтримки» жінки у СЖО в середньому набрали 14,6 балів, а жінки другої групи – 16,0, що й у першому, і в другому випадку відповідає низькій спрямованості на ресурси оточення. Водночас менше значення показника для жінок першої групи вказує на те, що, долаючи життєві негаразди, вони практично не сподіваються отримати соціальну підтримку. Відсутність або обмеженість у їхньому житті досвіду одержання допомоги в розв'язанні проблем веде до несформованості конструктивних очікувань щодо соціального оточення. За наявності утриманських настроїв у них практично немає компетенцій щодо продуктивної взаємодії із соціальним середовищем, формування щодо нього запитів, на які воно потенційно може відреагувати.

Рівень прагнення уникати проблем у жінок у СЖО в середньому становить 12,8 балів, тобто є низьким, а в жінок другої групи – 8,2 балів (дуже низький рівень). Можливість розпізнавати життєві проблеми, визнавати наявність ускладнень в особистому, професійному житті, взаєминах із оточуючими є важливою передумовою

формування установки на їх конструктивне розв'язання. Усвідомлення кризового стану збільшується зі зростанням рівня особистісної зрілості, зі здатністю до рефлексування. Важливою є готовність розвивати означені здібності, основа яких закладається через індивідуальний досвід попереднього розв'язання складних життєвих колізій. Стратегії ж утечі від проблем варіюються достатньо широко – від простого їх заперечення (що, безумовно, в окремих ситуаціях може виявитися плідним, хоча в інших і не буде оптимальним) до використання штучних засобів звуження розмірковувань над ними (алкоголь, наркотики), навіть соматичних захворювань. Безумовно, обставини СЖО збільшують імовірність застосування руйнівних форм самопомоги, що негативно позначається не тільки на особистості жінки, а й на тій моделі для наслідування, якою вона є для власних дітей. Виникає ризик запозичення спотворених способів конструювання життєвого сценарію, у яких дуже мало місця конструктивним реакціям на життєві ускладнення.

Дослідження вказує на пов'язаність між собою характеру життєвих обставин, у яких перебуває жінка-матір, та особливостей її материнської сфери. Цей зв'язок не є однозначним, адже ж опосередковується чинниками, які спричиняють СЖО. Не всі жінки у СЖО відрізняються відхиленнями в материнській сфері. Якщо життєві ускладнення, виникаючи внаслідок різких потрясінь, несподіваних втрат, не підсилюються негативними враженнями набутого життєвого досвіду, жінка – особливо за своєчасної підтримки зовні (з боку родичів і близьких, фахівців) – здатна задіювати активну стратегію їх подолання. За наявності педагогічних прорахунків, навіть спорадичних думок про відмову від дитини в разі кваліфікованої допомоги багато з них мають шанси на покращення своїх умов існування.

Несприятливі обставини життя, досвід виховання в асоціалній сім'ї, в інтернатному закладі посилюють негативний вплив життєвих ускладнень на материнські установки. За подібних обставин навіть несуттєві, з погляду «звичайної» людини, перешкоди можуть виявитися нездоланими, а проблеми накопичуватимуться, перетворюючи перебіг життя на суцільну, хронічну кризу. Ситуація ускладнюватиметься внаслідок слабкої налаштованості на пошук соціальної підтримки через відсутність у минулому успішних спроб її отримати, пристосування до осудливого ставлення з боку оточуючих, заперечення існування проблем, відволікання від них за допомогою психоактивних речовин.

Установка на використання власних ресурсів може розглядатися як конструктивна за наявності відповідного рівня соціальної зрілості, певного «життєвого капіталу». Жінки, які не належать до категорії СЖО, мають завдяки означеному достатній рівень впевненості в собі, власних силах, що дає змогу звертатися до зовнішніх ресурсів лише мірою появи серйозних проблем.

За хронічної відсутності в жінки стійких конструктивних зв'язків із соціальним середовищем сподівання виключно на власні сили створює ризик соціальної ексклюзії, на який наражається як вона сама, так і її діти. Поеднання низької здатності до вирішення проблем із ледве вираженим запитом на соціальну підтримку може бути індикатором недовіри суспільству. Часто це є законним наслідком несформованості відносин прив'язаності, відсутності схвального ставлення з боку батьків, інших референтних осіб. Подібні обставини минулого властиві більшості підопічних центрів матері та дитини. Такі жінки, як правило, живуть із позицією «жертви», а тому мають недостатньо внутрішніх ресурсів для вирішення проблем. Навіть демонстрована під час опитування установка жінок першої групи на сприйняття дитини як надії на майбутнє може пояснюватися намаганням компенсувати власні життєві прорахунки й реалізувати нездійснені мрії, «продовжити себе» в дитині, позбавляючи її шансів проживати власне життя.

Спроможність жінок долати життєві ускладнення багато в чому визначається їхніми власними установками щодо поточної життєвої ситуації. Її негативне, поразенське сприйняття, соціальна пасивність знижують ефективність зусиль щодо виходу зі стану кризи. Одним із виявів такої пасивності є споживацьке ставлення до послуг і допомоги, що надаються жінкам у СЖО соціальними службами, благодійними організаціями, церквою. Підопічні центрів далеко не завжди демонструють бажання скористатися шансом отримати певні трудові навички. Заурення в роль жертви життєвих обставин вимушує чекати на «рятівників», пасивно слідуючи усталеному ритму і способу життя.

Певним чином це пов'язано зі сформованим змалку непродуктивним життєвим сценарієм, утратою в контексті несприятливої соціалізації природного потенціалу до розвитку. Синдром засвоєної безпорадності в поєднанні з низьким соціальним статусом, освітнім, загальнокультурним рівнем, поганим матеріальним становищем і обмеженістю перспектив його покращення, спосіб життя як самої жінки, так і її близького оточення можуть вплинути на формування рішення щодо відмови від дитини, аж до фізичного позбавлення від неї.

Порівняно оптимістична загальна картина материнських установок жінок у СЖО – підопічних центрів матері й дитини – пояснюється, крім уже зазначених вище припущень, також і тим, що внаслідок особливостей цього контингенту осіб вкрай обмеженими є можливості встановлення з ними плідного співробітництва з дослідницькими цілями. Сам факт згоди певної частини жінок на участь в опитуванні свідчить про їхню схильність до рефлексії стосовно власних проблем, усвідомлення наявності ресурсів їх подолання, готовність брати активну участь у цьому процесі.

Отже, навіть у разі потужних ресурсів соціальної та психологічної реабілітації жінок у СЖО, які на сьогодні мають центри матері й дитини, більш реальною виглядає допомога тим жінкам, у яких відсутні або активно пророблюються внутрішні проблеми, які самі прагнуть, бо мають необхідні індивідуально-психологічні ресурси, змінювати на краще обставини свого життя. За таких перешкод соціально-реабілітаційній роботі, як наявність у підопічних центрів індивідуально-психологічних ускладнень, інтрапсихічних конфліктів різного ґенезу, доречним варто вважати не лише психолого-педагогічне консультування жінок, а й психотерапевтичну роботу з ними.

Також важливим є більш повне інформування потенційних клієнтів центрів матері та дитини щодо ресурсів і місці цих закладів, умов перебування в них. Це сприятиме створенню в жінок у СЖО необхідної для влаштування в подібні заклади мотивації й забезпечить більш результативне перебування в них.

Література

1. Звіт «Про основні результати діяльності комунального закладу «Кіровоградській обласний соціальний центр матері і дитини» Кіровоградської обласної ради у 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ocsssdm.kr-admin.gov.ua/zvit_CMD.
2. Галагузова М.А. Социальная педагогика : [курс лекцій] / М.А. Галагузова. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 416 с.
3. Иванцова А. О работе с проблемными семьями / А. Иванцова // Прикладная психология. – 2000. – № 5. – С. 6–10.
4. Петушкова Л.А. Методичні рекомендації щодо здійснення соціально-педагогічної роботи та соціально-правового захисту дітей, які потрапили в складні життєві обставини / Л.А. Петушкова, А.В. Аносова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : cprsr_metod.recom_live.
5. Пушкарева Н.Л. Материнство как историко-культурный феномен / Н.Л. Пушкарева [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.
6. Трубавіна І.М. Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю : [навч. посіб.] / І.М. Трубавіна. – К. : ДЦС-СМ, 2003. – 130 с.

Анотація

Борисова Ю. В. Особливості материнської сфери жінок, які перебувають у складних життєвих обставинах. – Стаття.

Стаття присвячена аналізу материнської сфери жінок, які опинилися в складних життєвих обставинах. Розглянуто передумови та індикатори перебування в складних життєвих обставинах, педагогічні й психологічні аспекти соціального неблагополуччя. Емпіричним шляхом визначено особливості установок на материнство в жінок у складних життєвих обставинах і ступінь їхньої націленості на такі стратегії подолання життєвих труднощів, як спроможність вирішення проблем, пошук соціальної підтримки, уникнення проблем. Сформульовано окремі рекомендації щодо підвищення ефективності надання послуг жінкам у складних життєвих обставинах в умовах соціальних центрів матері та дитини.

Ключові слова: жінки, які опинилися в складних життєвих обставинах, материнська сфера, копінг-стратегії, соціальні центри матері та дитини, соціальна робота з жінками в складних життєвих обставинах.

Аннотация

Борисова Ю. В. Особенности материнской сферы женщин, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах. – Статья.

Статья посвящена анализу материнской сферы женщин, оказавшихся в сложных жизненных обстоятельствах. Рассмотрены предпосылки и индикаторы пребывания в сложных жизненных обстоятельствах, педагогические и психологические аспекты социального неблагополучия. Эмпирическим путем

определены особенности установок на материнство в женщин в сложных жизненных обстоятельствах и уровень их нацеленности на использование таких стратегий преодоления жизненных трудностей, как способность разрешения проблем, поиск социальной поддержки, избегание проблем. Сформулированы отдельные рекомендации относительно повышения эффективности предоставления услуг женщинам в сложных жизненных обстоятельствах в условиях социальных центров матери и ребенка.

Ключевые слова: женщины, оказавшиеся в сложных жизненных обстоятельствах, материнская сфера, копинг-стратегии, социальные центры матери и ребенка, социальная работа с женщинами в сложных жизненных обстоятельствах.

Summary

Borisova Y. V. The peculiarities of maternity sphere of women in difficult life circumstances. – Article.

The article deals with the problem of maternity sphere of women in difficult life circumstances. Preconditions and indicators of difficult life circumstances have been observed, pedagogical and psychological aspects of social adversity have been defined. The peculiarities of maternity attitudes of women in difficult life circumstances and dispositions towards such coping-strategies, as problem solution ability, social help search, evading problems have been discovered. Some recommendations on social care promotion in specialized centers for mothers and children have been formulated.

Key words: women in difficult life circumstances, maternity sphere, coping strategies, social care centers for mothers and children, social work with women in difficult life circumstances.